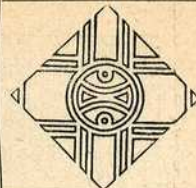

Илустрована Ратна Кроника

ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА ИЗЛАЗИ У СВЕСКАМА. — ПРЕТПЛАТА НА 10. СВЕЗАКА СТАЈЕ КРУНЕ 2.— ПОЈЕДИНА СВЕСКА СТАЈЕ 24 ПОТУРЕ. — ПРЕТПЛАТА — — — СЕ ШИЉЕ: КЊИЖАРНИЦИ СВЕТОЗОРА Ф. ОГЊАНОВИЋА, НОВИ САД. — — —

1389.

УРЕЂУЈЕ: ДР. КАМЕНКО СУБОТИЋ. — ИЗДАЊЕ КЊИЖ. СВЕТ. Ф. ОГЊАНОВИЋА.

1912./3.

Црногорац на повратку с ратишта.

»Ријечки Нови Лист« доноси ову белешку: На проласку за Русију, посјетио нас је јуче у редакцији Црногорац Марко *Баничевић*, који се борио као добровољац у црногорској војсци, те нам је испричао следеће:

— Ја сам боравио 12 година у Владивостоку, на далеком Истоку. Дне 27. септембра 1912. — рачунам по старом — дочусмо, да се наша домовина заратила с Турском. Осетисмо дужност, да одмах похитамо у помоћ нашим у домовини. Нас 67 Црногораца, који борависмо у Владивостоку, умах се скуписмо и отпутовасмо Путовасмо преко Сибирије на Москву, пак на границу Русије и онда преко Будимпеште, Ријеке и Котора на Цетиње. Наше путовање трајало је 22 дана. Чим стигосмо на Цетиње, пријависмо се војничкој команди. На Цетињу добисмо војничку робу, у Бару оружје, а онда пођосмо у Вирпазар, гдје нас размјестише по батаљунима. Ја отиђох у одред пријестолонашљедника. Дне 18. новембра нађох се први пут у љутом боју пред Скадром. Наша 32 батаљона развијаху жестоку борбу: пушчани огањ, стројне (машинске) пушке, брзометни топови, хаубице, пољски топови, опсадни топови — све је то сипало огањ на турске позиције. Бој је тако потрајао од 9 до 11 увечер. Дне 10. децембра опет сам био у великом боју, који је потрајао од 9 до 12 у ноћи. Дне 25. јануара — рачунам увијек по старом — дошла је наредба краља свој војсци, да се заузме Велики Бардањол. Истог дана започне бој у 9 сати ујутру. Послије 40 часова топовске паљбе, пошла су 32 батаљона на јуриш. Сви официри су извукли сабље и викнули:

— Ко је Црногорац, напријед!

Сви смо радосно јурнули напријед, већом радошћу него да идемо на свадбу. Ту није гледао брат на брата, отац на сина — већ се јуришало безобзирце на ватру коју су Турци сипали на нас. Бој је трајао од 25. до 26. јануара дан и ноћ без престан-

ка. Непријатељска ватра страшно је косила наше редове, али ко је жив, тај се неустрашиво даље борио. У том боју пало је 2500 мртвих и 2700 рањених. Кучки батаљун је тако дуго напредовао, док војници нијесу управо самим рукама по грабили турске стројне пушке (митраљезе) и окренули грла цијеви од наших редова. Жене су носиле и помагале рањене. И много је жена погинуло. Од 25. јануара судјеловао сам и у свим каснијим бојевима око Скадра, све до његова заузећа. Био је овај рат велика мука. Спавали смо згурени у шанчевима, стојећи у води до колена, извржени свим непогодама невремена. Сваки дан смо добивали $\frac{1}{4}$ литре ракије, доста меса, браветине, говедине, сланине, разног варива, и 1 кг. хлеба.

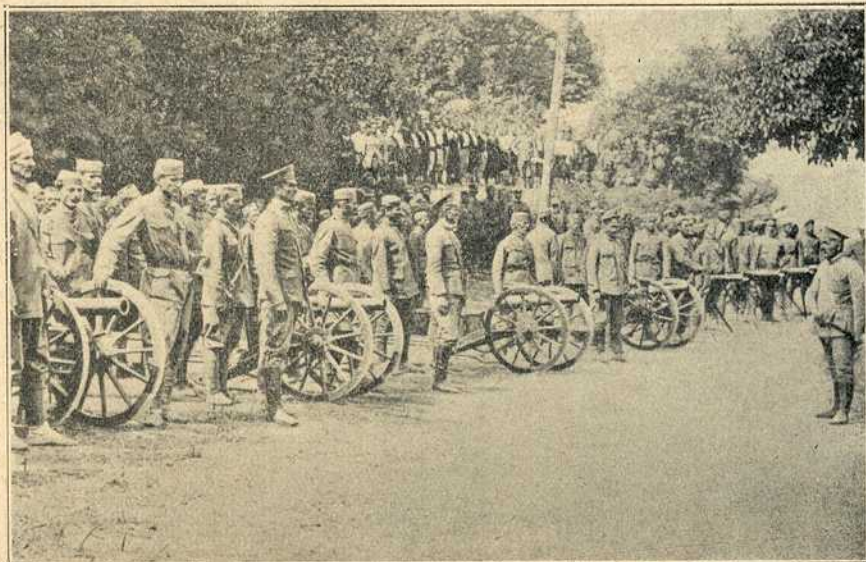
Официри су у свему дијелили једнаку судбину с нама. Било је великих напора, особито кад је требало вући топове и муницију. Путеви су јако лоши. Око мене пало је толико мојих другова, што убијено што рањено, а ја сам по срећи остао здрав и жив. У рату је био и мој отац, којем има 78 година. Три моја брата су погинула, а исто тако и више рођака. Један брат, који је погинуо,

био је дошао из Америке. Врло много нас је било Црногораца, који смо се, кад је настао рат, вратили у домовину, да као добровољци војујемо. Сад се војска распушта. Сва војска била је за то, да радије изгине пред Скадром, него да напусти тај град. А то је разумљиво. Некоме је пред Скадром умро отац, некоме брат, некоме син, па је тешко било оставити оно мјесто, натопљено толиком крви.

ДА ОБИЂЕ СИНА!

— Др. Никола Вучевић из Београда. —

На Нагоричану и око Куманова замукла је бојна врева. Заталасани и проламани ваздух се је смирио. Тома у висинама, где су се гледали, као некакве крилатице, распрскани шрапнели, не види се сада више ништа, само с времена на време пролети јато црних тичурина, које још лете за мирисом крви и меса у распадању, људског и животињског. Разривене њиве и пећине, по којима су јаме од заривених граната, удубљења од коњских копита и људских стопала, колотечине од точкова обичних кола и од топова и ископа-

Црногорска брдска батерија пред полазак у бој

Пред патријаршијом у Пећи очекује народ своје ослободиоце — Црногорце.

ни закони неустрашивих ратника, рекао бих, одмарају се... управо као да даху од тешкога притиска, што је по њима био легао, као да долазе к себи од ненадног, неслушеног покора, што их је био снашао!...

Тамо пак у питомој Шумадији, у једном селу убавом, на догледу богатих поља и питомих брежуљака, скупиле се гомила старих сељака пред судницом и разговара о новој стима, што су им стигле из града. Сам чича Милован је дошао отуда, донео је новине, у којима пише о чудесима, што су их наши људи починили у првом судару са Турцима. На све стране српска војска напредује, а код Куманова, веле, већ и не питај! Ту изгледа да је аждаја смрвљена! Тешко да ће моћи и репом да макне, а немо ли да подигне главу!...

— Ама, чича Миловане, велиш, много је изгинуло Турака и заробљено их и отето им силесија плена; али не рече нам, шта би са нама? Да ли њих много изгубе? запитаће чича Стојан који је досада све једнако ћутао и слушао разговоре свију, а највише приповедање чича Милована.

— Е, па знаш, како је Стојане! Био си са мном у два рата, па где би било, да не буде и наших и мртвих и рањених?!... Ама, хвала Богу, веле, мање их је; али, ипак, доста ће их бити; видео сам пуне возове, што превлаче рањенике — рече Милован.

— Ух, брате, изгинуће деца, не умеју се чувати! рече чича Павле.

— Е, па, браћо, ви знате, да слободу без крви нема, као што нема ни берићета без божјег благослова! Ко погибе, ко остаде! Али српски народ ће прогледати!... Да ли би било

наше Србије данашње и ове лепе слободе у њој, да наши дедови нису гинули и наши вршњаци остављали и своје кости и своју крв по гудурама? говорио је чича Милован.

— А да неси што начуо и о нашој деци? Да неје који погинуо? А рањених, знам, већ да је доста? питао је чича Павле.

— Па говоре за неке, али се то још не зна. Па боље је, браћо, да и не говоримо сада о томе! рече Милован.

— А када ће се то знати? питао је Павле.

— Ко зна! изусте Милован.

Ћутали су. Ветар је дувао прилично јако са југоистока. Небо је било ишарано праменастим облацима и сунце је избијало између облака, па би обасјало и село и читав крај и све старе сељане, брижне и натмурене, које је мало разгалило ово приповедање чича Милована о успеху српског оружја, али унело бригу у душу појединаца, чија су деца тамо на бојном пољу... А свију њих је понеко тамо!... Некојима их је и више њих!...

— Него, браћо, требало би поорати и посејати још Милоју, Станку, Николи и Јовану. Ви знате, њима није нико остао, сем жене и ситне деце... И ред је и дужност нам је, да то учинимо! прекину ћутање чича Милован.

— Па дабогме! Да пооремо и посејемо! говорили су редом, један за другим, а неки и у глас.

— Сутра можемо већ Николи и Милоју! рећи ће Милован.

— Ја те молим, Миловане, што има да урадим ја, да свршим сутра, јер можда ће ми испасти пут! говорио је чича Павле, гледајући преда

се у земљу, по којој је вртио својим штапићем.

— Добро, узор, колико можеш, код Николе! рече Милован.

— Хоћу, радићу од рана јутра до касне вечери, да што више свршим! говорио је Павле, а вртио је палицом непрестано по земљи.

— И мој ће плуг радити с тобом! рече Милутин.

Разишли су се. Сви су били замишљени. Размишљали су о разговору код суднице и у тим мислима су се полако примицали кућама, где су их жељно ишчекивале жене, снахе, ћерке и унучад. И Павле је дошао кући. И њега је дочекала жена му, баба Смиља, и снаха са своја четири синчића, од којих је најстарији сада тек у осмој години. Тек је уписан у школу! Он је први истрачао пред деду и стао се око њега умиљавати, а за њим су дотрчала и друга двојица. Најмлађи је тек у четрнаестом месецу, баба га је баш држала на крилу, а мати му га хранила. Он би се сваки пут, кад би му мати пришла с кашичицом, отимао за њу, а кад виде деду са осталом браћом, коју је деда готово носио — обесили се он — он се окрену и рече чисто: деда!...

— Дедино дете! изусте чича Павле и дође му нешто тешко, па се разнежи и стаде љубити дете.

— Да неси што чуо, Павле? питала га је баба Смиља.

— Ништа, само, веле, наши побеђују! одговори Павле.

— А за Душана, оче? запита снаха.

— Ништа, снахо! Бог ће дати, те је жив и здрав. Ја се уздам у Бога и у памет мога Душана, да је добро. Ја сам га учио, како ваља у боју да се чува, учио сам га ономе, што сам научио у ратовима! говорио је Павле.

— А кад ће се то знати? питала је снаха.

— Па када?... Како да ти кажем, снахо? Ко ће знати?... Него ја сам као доконао нешто друго. Сутра ћу да свршим свој посао. Поораћу свој део Николи, па ћу онда на пут! Хоћу да видим, како је Душан... Понећу му и мало преобуке, и коју пару, а и вас две ћете, знам, испећи што! рече Павле.

— Баш добро! Нека осети дете, како за њим чезнемо! Биће му лакше, кад те види, као да је код куће! говорила је баба Смиља.

— Добри оче, баш ти хвала! љубила га је снаха у руку.

— Али и ја идем с тобом, хоћу и ја да пуцам на Турчина, да одменим бабу! рече најстарији унук.

— Најпре деда да га одмени! од враћа Павле.

— Добро, дедо, како ти кажеш. Ти сада, па ћу онда ја! пристајао је унук.

Ћутали су неко време, затим Павле изађе у двориште, да разгледа, како је по двору. Изашла су и деца и сиграла се, а сунце је било на починку. Лепа вечерња румен давала је диван приказор и Павловом дому и воћњацима око њега и оној сличици дечје јурњаве по дворишту, кроз које су пролазиле коке раколећи се и смишљајући, на коју ће грану прхнути на ноћно одмориште. Старац се брзо врати у кућу, где је затекао баба Смиљу са унучетом у наручју. Снаха је отишла, рече му, по воду.

— Е, мој Павле, хоће ли нам Бог поклонити Душана? уздахнула је она.

— Па Бог је добар, нека буде воља његова! одговори, рекао бих, хладно Павле.

— Јединац нам је! Ти знаш шта, смо жалости видели, док нам се је Бог смиловао и њега поконио!.. Хвала му!.. Знаш, шта учини слаба од наше двоје деце, док си и сам баш у рату био, и један и други пут. Па онда, шта учини несретна вратобоља пре десетак година! Сатре и нас и село!.. Од све деце остао нам је онда само он. И утирали смо сузе, погледајући у њега! Био је већ великачки!.. А сада га посласмо за добро нашег народа!.. А да ли ће бити и за добро и ове сирочади, ако му, не дај Боже, што буде... Тешко мени! метну она главу у обе руке, сагнувши се преко унучета.

— Бог је добар, Смиљо. Он нам га је сачувао онда, кад је неумитна смрт својом оштром косом све посекла, па ће га сачувати и онда, када наше оружје носи праву смрт Турчину! говорио је Павле. Смиља се подиже, уздигну главу, па га погледа очима зарадованим, пуним бриге и љубави.

— Из твојих уста у божје уши!.. Али рат је рат!.. Знам ја и памтим, шта је било у нашим ратовима, у којима си ти био! рече она.

— Па шта?!.. Ето баш сама велиш, у њима сам и ја био. И јесам, па шта ми је било! А многи су остајали онда код својих кућа, којих ја нисам ни затекао, кад сам се из рата вратио. Зар не бива то, како Бог хоће?... Не бој се, Смиљо, не бој ништа! Ја верујем и надам се у Бога, ништа нашем Душану не ће бити! заврши Павле одлучно.

— Из твојих уста, у божје уши! понови Смиља.

— Хоће, хоће, Смиљо! Па, најпосле, и да што буде, зар би то било што постидно за нас? Благо ономе, ко има кога послати у рат!.. А видиш ли та четири синчића његова?

Зар не би била за њих срамота, да им се отац — кљакав или Бог те пита какав! — излежава сада код куће, кад сва друга браћа дају своју крв, па и главе за цело Српство!.. Ето то, и што ће он ипак доћи здрав из рата, нека учини, да увек будеш весела! говорио је Павле убедљиво и са осмејком.

— Хвала Богу!.. Али шта ћеш? Бедно материно срце кадикад хоће да препукне, а не знаш ни сам, зашто! говорила је Смиља.

— Баш добро, снахо, дед ми воде, жедан сам!.. А где су деца? ослови свекар снаху, која је у тај мах улазила с водом.

— Напољу се играју. Сад ћу их звати, говорила је она, пружајући свекру воду.

Ноћ је прошла брзо, а и сутрашњи дан. Сви су се чудили, колико је Павле с Милутином свршио код Николе. Неје готово више ни остало ништа!.. У Павловој кући су се поподне пекли и неки пилићи и погача. Снаха је све то сама спремала. Тек понешто би запитала и свекру.

Чукнуло се је по селу, да ће Павле на пут и то да обиђе сина. А дошао је и глас, да је наша војска већ прешла и Скопље. Па где ће га наћи? питали су се многи. Како сме тако да иде? домишљали су седруги. Но понеки су чак долазили и распитивали се, да ли би им чича Павле што хтео понети и за њихове!..

На возу је ваљало бити још те ноћи, ако га пусте на воз. А ако баш и не пусте, он ће и пешке! Куд не може човек стигнути? Само ваља хтети!.. И мада је био преморен радом целог дана, он се је опет нашао на станици око поноћи!.. И мислите, да је био он сам! Боже сачувај!.. Било их је много и из других места, и из

села и вароши и варошица. Чекало се је дуго на воз. Већ је изгледало, да неће ни доћи!.. А шта ти се ту није приповедало!.. Један је причао, како му је погинуо син. Једни му рекоше још пре Куманова, другивеле, код Куманова, а једни опет, на Нагоричану!.. Један опет варошанин потегао чак из Крајине! Рекли му, да му је син нестао. Да ли је рањен или погинуо, нико му не зна рећи, само сви тврде, да неје могао бити заробљен, јер Турци несу могли, кажу, никога од наших заробити. Распитаће се од Врховне Команде па свуда, и по болницама, тако је најбоље. Ваљда ће што сазнати! Досад је само добио извешће, да га нема у његовој команди, а шта је са њиме било за време битке, у команди му не знају!.. И други су ту приповедали, зашто су се кренули на пут. Једни су чули од неких, да им је син рањен, од других опет да неје, па су наврли, да се сами увере!.. Други опет несу чули ништа, али их је спопала нека чамотиња и слутња, па не могу да одоле срцу и иду добићу да децу!.. Павле их је све слушао, па му дође нешто тешко и стадоше га кињити неке црне мисли!.. Је ли то зато, што је преморен? Дође му, као да је и Душан рањен и да лежи негде у болници можда тешко болестан, а он се креће на бојиште!.. Па онда му наједаред дође црна представа, како Душан, тешко рањен, још за време битке, лежи у крви и блату размрскане главе, како не зна ништа о себи и — издише без игде и кога свога!.. Баш јасна му би слика!.. Виђао је он то у рату!.. Хукну и пође мало да се прође, је да ли би му нестале те мисли!..

— Шта ми је? шапутао је он и прелазео десном руком преко чела, као да би хтео скинути те мисли!.. И

У црногорском логору: у штабу војводе Ђура Петровића.

Пећ, у Старсј Србији — резиденција српских патријарха

збиља нестане тих мисли, а он се осмехну.

— Не, мој је Душан здрав! Зна он, како се ваља чувати и пазити у боју. Учио сам ја њега! говорио је он себи сасвим задовољно и са пуно уверења, да му сину не може ништа бити.

Дошао је и воз... Пустили су их све већину и без објаве. Кад је био у возу, као да је био већ са сином, тако га је неко задовољство спопало. Примирio се је у прикрајку у колима потпуно задовољан и одмах је, онако уморан, и заспао!.. Кад су били код Куманова, многи су изишли брижни и радознали. Он је био потпуно миран. За пук свога сина је чуо, да је отишао некуда далеко напред, али, где је баш, нису му могли рећи, Сазнаће у Скопљу, рекоше му... И он је пошао мирно даље, уверен, да ће сина стигнути здравог и задовољног. А кад је стигао у Скопље, дознао је, да се возом даље не може, а пук ће негде бити на путу од Велеса у Прилип!

— А којим се путем иде у Прилип? питао је он.

— Е, пријане, иде се овамо; али отуда још несу очишћени Турци. Засад се може ићи само преко Велеса, ако хоћеш да не презаш! рекоше му.

И одмах се је кренуо. Путем поред казибапског гробља оставио је Скопље. С њиме су још неки, а и пут је начичкан и колијама и појединцима обвезницима. Читаве коморе појединих јединица, а и поједина остала кола кретала су се и одмицала. Поред њих коморџије с песмом и шалом, звиждукањем и смехом. А и појединци иду и траже своје јединце. Неки је пратио заробљеничке одреде и сада се враћа за својима, па где их стиг-

не! Други је био у болници и оздравио, па је упућен у команду, а где му је управо у овај мах команда, да ли на путу преко Штипа и Криволака или овуда преко Велеса или баш и на другој страни, појма нема, нико му није умео рећи. Трећи опет заостао је некако још за време велике битке, ни сам не зна, где и како — бар он тако брани сам себе и пред самим собом! — и сада иде за својом јединицом Истина, рекоше му, његови су отишли преко Овчег Поља; али, ко ће да иде сам за њима? мислио је он. Да се дође само до Велеса, па ћемо тамо питати, ваљда ће командант места тамо знати, где му је јединац!..

Ноћ их је затекла у једном селу. Време је било до зла Бога рђаво. Цело по подне била је суснежица и исквасили су се гацајући по лапавици. Многи је већ роптао на своју судбину и злу срећу, а многи је шалом разгонио и своју невољу и беду својих сапутника. Зато и јесте смех владао у појединим групама ових измешаних путника шаренога одела и шареног изгледа. Но у селу је била невоља! Нигде крова, да се уђе у суво! Све је то било заузето. Они који су пре њих стигли, заузели су били, што се је могло наћи.

— Има амо један наслон, у ком су овце лежале! зачу се удесно.

— Море, и тамо ће бити боље, него да останемо у овом чуду, влази и блату! помисли Павле и наже на ту страну.

— Охо, та то је још те како славно! чу се испред њега под наслоном, куда су већ неки били ушли.

Ту су провели ноћ. И спавали су. Још те како слатко! Неки су се хвалили још недељама, како су слатко спавали у оној штали на путу од

Велеса! А ноћ је била хладна и она лапавица претворила се је била у чврсте џомбе и ледом покривене локвице.

Сутрашњег дана су путовали похладном времену и снегу и стигли у Велес.. Павле је дознао, да је пук његовог сина отишао према Прилипу преко Извора. Неки познаници војници, што их је ту затекао, рекоше му, да су видели Душана и да је здрав. Мало је забринут за кућу, јер, откад је отишао од куће, још ништа неје био чуо за своје, а писао је, рече, неколико писама! Шта ли је то, да ли су они добили његова писма или не? говорио им је, рекоше, Душан... Павле им рече, да несу ништа добили.

— Знаш, тако је у рату! правдао је то Павле.

Неје се дуго премишљао ни оклевао него је ударио путем све узастопце за војском. Пред саму битку пред Прилипом, стигао је чика Павле. Нашао је и сина. Сав је био сретан и блажен, кад га је спазио.

— Како си? изишло му је иза грљена тако сретно из грла.

Гледао га је, чини се, не може га се нагледати. Па кад му је стао да показује утробу своје торбице!

— Ево, ово ти је спремила снаха! говорио је.

— А шта ради она? питао је Душан и шрогаченим очима гледао у преобуку.

— Добро је!.. А ово ти је послала мати! показивао је даље чича.

— А како је наја? питао је он и гледао у печење и погачу.

— Добро је; држи оног малог на крилу и пева му! одговара старац.

— А како су деца? Слуша ли онај матори? Не иде у школу? Је ли нема школе? Јесу ли увек здрави? питао је он живо, а сада је гледао само у очи оцу.

— Сви су увек здрави и уживамо с њима. Онај стармали искао је, да дође са мном. Хоће човек да те одмени, каже он, да пуца на Турчина! Школе нема нигде. А где ће је и бити, кад је то све амо? говорио је старац.

Говорили су још дуго. Душан се је распитивао за све у селу: ко је све остао, а ко је отишао на другу страну. Па онда је приповедао о онима, који су били са њиме у пуку, а рањени су или где погинули. Рече му и за Николу, да је погинуо!

— Јадан ти ли је! А баш смо и поорали све, пре него што сам отишао на пут. Па шта му би? Зар се неје умео чувати? ишчуђавао се је Павле.

— Чувати! Ко ће да се чува, кад то ври и из неба и из земље! Не знаш, откуда ће те угристи. Час дође

спреда, час озго, час са стране! Бог свети зна, како је то! Ко ће ту да се сачува! говорио је Душан.

— Може, може! Говорио сам ја теби! брањаше старац своје веровање.

— К оружју! чу се заповест, а озго загуди отегнута дубока песма непријатељског топа са брега запраштише пушке.

У трен ока био је стрељачки строј распоређен. И почела је она чудна игра, која се изводи скоковима и потрбушке уз свирку, испрекидану и немелодичну, која изазива у души не блаженство, већ најпре неки ужас, измешан са страхом, па онда тек одлучност са равнодушношћу... Павле прилегао у један заклон и посматрао напредовање и слушао зузукање куршума, што прелетаху понеки пут и изнад њега.. И примицао се је за њима, грабећи све лепши заклон од лепшега, али увек иза њих.. Проглазили су сати, а бој је беснио. Најпосле њему дође мисао, да се увуче сасвим у строј. И онако су расути, па ће се довући и до сина, да га мало одмени. Нек се дете одмори, а он се и онако уме боље чувати! Неје дуго трајало и он је био близу сина. Зузукање и фијукање било је и силно и страшно...

— Синко, дај дате бабо мало одмени, а ти се одмори. Дај пушку а, да ја мало нанишаним! Да видиш, како смо ми ратовали! смехуљио се је старац.

— Море, оче, остави ме! Боље да си остао негде позади! Шта ћеш овде? Зар не чујеш и не видиш, како пршти и зуји? говорио је Душан.

— Дај, дај, а ти ето ту, где је угнуто, лези и одмори се. Добро ћу ја пуцати, видећеш! говорио је Павле, који је већ поред сина лежао.

— Па добро!... Ево, да ти покажем, како се пуца! показивао му је своју брзометку.

— Е, уживај! Знаш јој ја ћуд! шаљиво се је и смејао старац.

И збиља нишанио ја и пуцао и обарао мете! Прилично је потрајало то чудно весеље, у ком је учествовао и борац потпуно седих власи, да одмени свога сина!.. Одједан пут осети он као неки увод у десни бок! И нехотице скиде руку са пушке, па се ухвати за то место, где му је сеноу бол, а намршти се у лицу. Јасно му је било, да је — рањен!.. А срамота га беше! Како да рекне сину?!.. Да он сазна, да је рањен!.. Па онда, да се и дете не уплаши!.. Не, не ће му рећи.. Досети се.

— Ево, сине, доста је било; настави сада ти! довикну он Душану А ја ћу се сада мало повући... Него

ако ухватим прилику, ја ћу да се вратим, да гледам кућу!..

— Добро! примицаше се Душан потрбушке до места и ухвати положај, а отац му се повуче.

— Збогом, сине! рече старац стегнутих вилица.

— Збогом! Поздрави све! говораше Душан и нишањаше и не осврћући се за оцем.

Павла су пренели на превижалиште..

* * *

— Како да се сачуваш, кад бије и из неба и из земље! говорио је Павле лекару, кад га донеше у болницу.

Син му је прошао и Битољ, и још даље и, хвала Богу, увек остао здрав. Био је и на одсуству и смејао се је много, кад му је отац приповедао, шта му се је десило онда пред Прилипом, јер дотле Душан неје о том ништа знао.

— Не рекох ли ја теби, да се не може сачувати?! говораше он.

— Право си рекао! рече чича Павле. Прешево, 2. априла 1913. г.

ИЗ СКАДАРСКЕ ЕПОПЕЈЕ. Смрт Хасан-Ризе.

Скадар, 31. јануара.

Синоћ је *мучки убијен* генерал Хасан Риза. Вест је изазвала велик утисак, те је, како некоји тврде, проузрочила бол и забринутост са онога, што би се могло даље догодити. Међутим је по гдекоји одахнуо: али нико није био зачуђен; сви су мислили, да се међу првим жртвама очажних прилика, којима иде у сусрет опседнути град, бити валија, ако се не буде довољно бринуо за сигурност своје особе. Био је управо убијен у часу, кад је хтео бити сам. Синоћ је Риза бег био на вечери код Есад-

паше; оба стана нису далеко један од другог. Око 8 сати валија се опростио, одзивши пратњу од пет или шест људи, што му их је Есад-паша хтео дати.

— Дакле — рече Есад-паша — даћу да Вас прати мој ордонанс-официр.

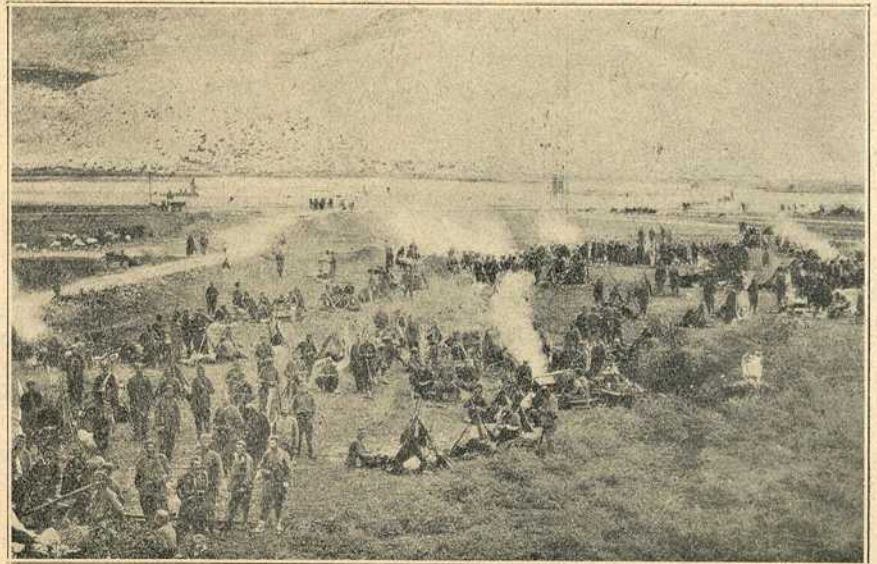
Риза бег је изишао на улицу са младим официрем. У овим ноћима, облачним и без месеца, Скадар се замотавао у најгушћу таму, није запаљена ниједна светиљка услед недостатка петролеја, који влада једино троши за своја два моторна млина. Дошавши на трг, где се налази заповедништво, Риза бег се захвали официру и рече му:

— Врати се, сад сам код куће.

Оставши сам, учини још неколико корака. Наједаред се нађе пред три човека или барем сенке од човека. Није их могао распознати, ко су, али их упита:

— Ко сте? Камо идете?

Три човека нису одговорили, што баш валију није толико зачудило, јер мисли да су војници држао је, да су то Грци, Арбанаси или Арапи, који не знају турског језика. Прошао је мимо њих, али тек што су му три незнанца била иза леђа, кад одјекну три хитца. Риза је крикнуо неке речи, које су допрле неразумљиве до ушију оних, који су први дотрчали на пуцњава, те се срушио на земљу. Због тмине нису га могли одмах наћи; тражње је трајало неколико минута. Напокон је пренесен у свој стан. Од три хитца два су га погодила; један је кроз хрбат у висини рамена продро кроз плућа и сломио два ребра; други хитац продро је кроз бубреге и изишао на дну трбуха. Прва је рана била тешка, друга смртна. Хирурзи су одмах изrekli, да се не може спасти и био је бескористан

У логору црногорске војске код Скадарског Језера.

Турци Руговци у заседи против црногорске војске

сваки покушај, јер би он био тек повећао патње рањеникове. У 2 сата ове ноћи, након петсатне агоњије престао је Хасан-Риза живети. Кад је осетио, да му се приближава смрт, тужним се осмехом обратио на официре, који су долетели до његове постеље, и дигнувши малко једну руку, захвалио им се на доброту, што су му ју учинили. После тога је наредио, да му се приближи Есад паша.

— Препоручујем Вам — рече му — своју обитељ. Немојте ју заборавити. Препоручујем Вам свог сина. Немојте му рећи, да сам убијен, него да сам погинуо у битци. Можда ће у том уверењу мање трпети.

Хтео је још говорити, али му нестајаше снаге. Рече:

— Закуните се, да ће те до смрти бранити домовину.

Официри стојећи »мирно« око постеље, исказали су почаст свом умирућем заповеднику и заклели се. Риза бег, као да не жели више ништа, заћути и остаде с изражајем мирне свечаности, док му га није замрачила сенка смрти.

Хасан-Риза бег рођен у Багдаду, свршио је војничке школе у Цариграду и у Берлину. Јер је врло интелигентан, постао је један од бољих официра турске војске те је подрежимом Абдул-Хамида постао пашом т. ј. генералом. У Скадру је заповедао са 30,000 људи. Био је врло оштар, строг и страхан у извршавању властите дужности и у захтеву, да ју и други извршују. Ваља рећи и над његовим гробом, да је био некада неправедан и дививији и да је задао грађанству тешких жртава, а да није у том имао право. Али кад му је дух био ведар, Хасан-Риза бег изгледао је племенит.

О свом Багдаду говорио је увек са пријатељима и знанцима сљубављу и чежњом.

— Говоримо мало о Багдаду — рече му једном једна од његових пријатељица у нешто певајућем тону.

— Та говорим о њем увек, рече Хасан Риза, као да га нећу више видети.

Истој особи дао је једног дана своју слику. Пријатељица му се захвали и рече у шали:

— А шта ће рећи непријатељ, кад сазна, да страшни Хасан-Риза бег, који не спава ни дању ни ноћу, имаде времена да се слика и то још у пози?

Валија јој само одговори:

— Нисам могао више чекати, а да пријатељима не оставим успомену. Никад човек не зна...

Ова нит песимизма, ове честе алузије на ненадану смрт, нису биле последица страха и празних слутња, већ одговараху збиљи. Сваки час је Хасан-Риза нашао на столу претеће писмо, а каткада и више њих.

Једне вечери, кад се враћао са Широке, крај Базара, испаљен је један хитац на пролаз. Он је знао и то, од кога је потицала мржња, претње и хитци: од Муслимана. Они већ од дужег времена највише трпе од опседања; јесу, истина, најсиромашнији, али ни они, који су што могли учинити, нису се бринули за опскрбу. Муслимани су се опирали свакој одредби. Кад је требало платити намет и глобе, морали су се на то силити свим средствима. Често су се и господа дала заварати и батинати и тек су онда платили. Хасан-Риза је надвладао, али јаз је између њега и муслимана бивао све већи. Муфтија је био увек под надзором и многе су особе, које су по-

хађале његову кућу, биле претраживане. Једном је муфтија доведен под бајонетима на састанак муфтара, на ком се имало решити питање турскога зајма од 10.000 турских лира. У те је дане рекао један турски свешеник: »Хасан-Риза и латиће шокујо!«

Пре две седмице имао се пред Тарабошем подићи један шанац и валија је одредио, да се за тај посао употребе и Муслимани, који су се тамо налазили. Али они су то одбили, вељећи, да није њихова ствар да раде, већ да само суделују у бојевима. На то су одведени у рад, те су под вођичком пратњом морали проћи Базаром, што је у Скадру понижење. Има томе већ дуже, што је валија сазвао муслиманске поглавице те им рекао, расправљајући с њима о положају града:

— А ако вам се даде аутономија?

— Ми је не ћемо, одговорише.

— Што? — повиче Хасан Риза зачуђен. Зар одбијате слободу? Зар не бисте хтели бити господари у својој кући?

— Ми — ако нас Турска остави

— волимо прећи под другу власт.

— Ви сте робље! — повиче Хасан Риза тој господи. — Месо за шибе! Душе блата!

Отишао је ојађен.

Тако су и господа често пограбљена за новчарку и инзултирана, а и сиромаси огладнели, бојећи се увек пред страхотама сутрашњег дана, чинили заједно све веће мноштво пуно мржње. Требало је тек потицања једнога, да се многи закуну, да ће убити човека, који је изазвао њихову мржњу.

Била је завера, али о њој се много не зна. Био је уапшен богат један Муслиман, а вечерас и један муфтија.

Међутим је Есад паша »обесчашћен«, као што се то овде вели. У Албанији, кад једна особа изађе из куће, у којој се задржавала, јесте неоскврњива и ко употреби против ње силу, задаје велику уреду оној особи, која ју је остуила.

Ова особа остаје под тешком сумњом и имаде право освете, да се опере од сваке љаге. Сумња остаје, док увредитељ није пронађен. Према том старом закону који вреди и извршује се и сада, Есад паша има право да убије убојицу свога госта. Ако је убојица већ и у рукама правде, то се може држати, да је убијен пре него ли је суђен.

4 фебруара.

Есад паша, валија и врховни заповедник војске, објавио је Црногорцима по ордонанс-официру, да је у примирју и да је вољан да га се држи. Потписујући својим именом и

чашћу службено је тако непријатељу објавио и смрт Хасан Ризе. Црногорци су одговорили, да је примирје већ престало и да је обновљен рат на свим линијама. Есад паша је сада издао објаву о томе, у којој је нагласио, да ће сви војници учинити своју дужност, те позвати грађане, да се с њима натичу у одбрани града. Младотурци и фанатични Муслимани с одушевљењем су поздравили поновни рат, а остали Муслимани и католици са жалашћу.

Будућност Скадра изгледа данас још страшнија. Црногорци су још више сузили посадни ланац.

Српски нападај на Брдицу. — Битка на Бардањолу.

9. фебруара.

Ноћас око 3 сата пошли су Срби напред до крајње тачке Бушати-а, те су напали на Брдицу, на важну јужну позицију и најјачу и отпорнију након Тарабоша. Изабран сат бијаше подесан, да се сакрије приближавањем. Али можда се одвише уранило и почело с кретањем, кад су још мањкала три сата до зоре, те је и непријатељ имао времена, да се послужи тмином за против навалу. Срби су напали само са пет батаљона, док је међутим једва достајало свих 12 000 људи, да се заузме позиција првога реда као што је Брдица. Једва што су предстраже опазиле прве сене, топови су малога калибра почели сипати шрапнеле, а из шанчева је почела пуцњава пушака.

Срби су одговорили живо. Довезли су собом неколико митраљеза, које су одмах сместили у средини равнине под шанчевима. Онису се пуцајући примикали скочимице уза све велике губитке. У кратко време дошли су тако до другог плетера, где су их Турци видели да режу жице маказама и бајонетима, обарају ступове, отварају пролаз и долазе до првог плетера.

Ова велика предстража од преко тисућу људи, неустранива под непрестаном ватром, налазила се међу два плетера, кад осети, да је напад нута готово с леђа. Док су Турци из шанчева још поштрили своју ватру Срби су почели губити одважност. Смели су се и почели су мислити на заседу. Тескоба се мало по мало раширила. Чули су се гласови: Напред! Дошли смо! — али ти су били утихнути од оних, који су говорили, да се ваља зауставити. Проваливши у долини тисућу метара Срби се зауставише, поређаше се и брањашу се живо против Турака, који су их тукли са севера од стране Бацлека, док су према Бојани радили други Срби, који су покушали два јуриша на

шанчеве, али без успеха, но нису стали пре, док нису опазили заседу, у коју су пали другови на фронту, те су им полетели у помоћ. Насваки се начин акција није могла више развијати и у несретној позицији, на којој су били стиснути, није Србима престало друго него да се повуку, што се и догодило у 6 сати у јутро.

Али храбро су се тукли. Изјавили су то сами Турци, који су их опколили и који су претрпели велике губитке услед српске отпорности. Од Срба је заробљено 276, већи део међу плетерима. Неких педесетак рањених побрано је по равници. Ови заробљеници, међу којима је и седам официра, тукли су се до последњег хитца. *Остали без муниције* чекали су Турке са натакнутом бајонетима. Били су опкољени са свих страна, није се могло више избећи: *смрт је била сигурна, али нико није учинио знака за предају.* Турци су их могли све поубијати, јер су Срби стајали спремни на борбу, али нису хтели. Довикнули су им више пута: „Предајте се!“ — али Срби ни у одговарали. Турци су им начинили знак, да из руку баце пушке, али *узалуд.* Једнако су им Турци рукама давали знак, да се баце на земљу, док су се некоји и бацили на земљу. Срби су напакон прихватили предају, али нити су бацили оружје на земљу, нити су се сами бацили на земљу. Дошли су напред дигнувши пушке над главе те су их предали у руке победника.

Успех на Брдици потамњен је данас губитком једног брежуљка на Бардањолу. Да добију ту позицију почели су Црногорци ватру јутрос у пет сати, те су ју и без најмањег прекида наставили до 4:30 по подне, док нису постали господарима уз висине. Кроз дванаест сати непрес-

таносу сипали ватру као из неусањивог.

Ватра црногорских батерија била је увек од страшнога учинка. Шрапнели су увек падали усред долине или на празни бок којег брежуљка, док су пројектили од 75 до 120 падали увек с необичном тачношћу посред шанчева. Црногорске батерије умањивале су мало по мало ватру око 3 сата, кад су се батаљони, тако добро штићени, приближили брежуљку на две стотине метара. Последњи део припадао је сада црногорској инфантерији. Ова је коначним јуришем имала освојити брежуљак. Турски шанак бијаше у тужним приликама. Бијаше оборен и порушен. Земља је била сва изрована, али иза ње још војници нису узмицали. Наставили су се борити, премда их је напустила њихова артиљерија. Топови су били повучени натраг на сигурно место, кад су Турци опазили да су се Црногорци тако приближили. Кад су Црногорци то опазили, осетили су се још ближе победи, и још су живље похитали спрам шанца. Али овај је био још чврсто брањен од низама, од изабраног батаљона, којим је заповедао Асим бег. Овај је официр истрајао са својим батаљоном усред буре непријатељске артиљерије и још је стајао, ако и децимиран, против неколико батаљона Црногораца, који су га из близа нападали. Мајор је убијен, баш кад је храбрио војнике. Тиме је уједно одлучен губитак позиције. Мајор је био омиљен, али остали официри не. Сад су се почели рањеници жалити, што су остављени без икакве помоћи. Многи су унесрећеници напали на офицере. Један је рањеник исушан, али му у помоћ дотрче други војници. Други један рањеник моли, да га однесу даље; један официр одгово-

Заробљеним Турцима раздаје се храна.

ри, да се то не може, војника има мало и треба да се боре. Рањеник напери пушку на официра. Овај му је истргне из руку, но прискоче други војници, баце га на земљу, разору жају, метну на носила рањеника и однесу га, удаљивши се тако из бојне линије без дозволе. Други су се повели за тим примером мирно, али одлучно; једни силазе низ брежуљак и не брину се за рањенике. Преостали официри, њих пет или шест, нису имали више моћи да заповедају, усред тог гнева и панике није више живот сигуран.

На шанцу није било више од стотину људи, и у 4'30 видети их је, где беже суноврат низ брежуљак. Шанац је остао пуст, тих, али само за час; с друге стране већ су се појавили Црногорци, који су ударили у радосну пуцњаву. У долини Вира дигла су се два турска батаљона у помоћ. Бијаше сада прекасно, позиција је за Турке изгубљена.

Са Бардањола је одмах дана обавест, да су низами оставили позицију. Но овима су се прикључили редифи са брежуљака, на које је пуцала црногорска артиљерија. Сви су се упутили према граду. На први зорном дрвеном мосту преко Кира стајао је жандарм, који је имао налог, да пусти са брежуљака у Скадар само војнике на коњу. Први је дошао до моста један редиф, који је ступао сам. На тридесет метара удаљености упита га жандарм:

— Камо идеш?

Војник му не одговори, и убијен је једним хитцем. Други су заостали престрашени, кад долети на коњу у галопу капетан жандармерије, познат са свог дивљаштва. Он се обори на низама и редифе и многе ударцем бича обори на земљу, а онда ухвати четворицу, који нису могли побећи, свеже их уздама свога коња, даде налог надошлим оружницима, да их пострељају, па и сам испали у њих све хитце из свог самокреса.

Но некоји су војници успели прећи мост и ући у град. Капетан се врати и нашавши једнога код градског врта — бијаше редиф — приближи му се, оплете га бичем и упита:

— Шта радиш овде?

— Већ три дана нисам јео ни спавао... одговори редиф, али није могао да настави, јер му је ударац бича раздерао лице, тако, да су му се показали зуби. Несретник се срушио без свести. Два војника, дошавши из ближе касарне, да дигну друга, запитају капетана, у коју ће болницу однети војника. Официр, севајући бесним погледом, одговори: — У тамницу ратнога суда. (Свршиће се).

Како умире црногорка.

Кад Црна Гора загази у рат, он да ратује сав народ. И старци, и жене и деца лаћају се оружја. Нису ју наци само Црногорци него и њихове жене. У последњем рату пало је више стотина Црногорака. Оне су учествовале у свима бојевима, осим тога носиле рањенике и муницију. Кад су у подгоричку болницу донели и две рањене девојке, рекла је Енглескиња, мис Дерем (Durham) краљици Милени:

— Мислила сам, да у женском свешу својом племенитости и пожртвованости предњачи Енглескиња. Сада сам се уверила, да су нас Црногорке прешекле.

»Обзор« доноси ову занимљиву ратну причу:

Приликом освајања Тајтана морали су Црногорци поново напустити једну позицију, која је била изложена непријатељској артиљеријској ватри. При одступању било је неколико мртвих и рањених. Случај је био такав, да су сви, који су пали, остали на бојишту, јер је отступање било брзо, и немогуће је било, изнети мртве и рањене. Било је пред само вече. Требало је чекати, док падне мрак, па тек онда да се покупе погинули и рањени. Чим су се батаљони зауставили у своје првашње опкопе, долетела је међу њих једна девојка и стала распитивати за брата. Нашавши чету, у којој је био њен брат, дознала је да је пао.

Да ли је мртав или рањен — то јој нико није могао казати.

— А зашто сте га оставили? — цикнула је девојка.

— Па није он сам, пало је око двадесет, — вели командир чете.

— Зашто их онда не изнесете, шта чекате?

— Али, ђевојко, апсолутно је немогуће. Птица с крилима не би могла до њих сада долетети, — објашњава јој командир.

— И ви сте их оставили, да их Турци посеку!

— Не ће их посећи. Наши топови не дозвољавају Турцима, да им се примакну.

— Ах, Боже мој! Шта чекате! Можда им треба брза помоћ. Како се они тамо муче! Крв тече са рана — ране превити нема ко. Уста осушена — воде нема ко да даде. А ви сте се напили у овим рупама. Зар је то братски, зар се тако браћа пазе? вапила је Црногорка.

Изговоривши ове речи, прескочила је ров и као муња полетела рањеницима.

— Држите је! — викнуо је командир, али је она већ била с оне стране опкопа и трчала као лака

срна. Олово је сипало као киша. Није прошло педесет корачаја и — пала је. У истом тренутку трчали су к њој два војника из суседног шанца. То су јој били рођаци. Један је пао на пола пута, али други је срећом стигао до ње. Повукао ју је иза једног камена. Био је ван опасности. Видело се, како јој завија ране.

Није прошло ни неколико минута, кад се зачу с левог шанца — јуриш. Турци су пред нашом артиљеријом узмакли и напустили први шанац. Наши су тада поново јурнули и заузели предње опкопе.

Кад су у вече покупили мртве и рањене, међу рањеницима је била и Ружица Поповићева из села Медуна из Куча. И командир чете је био рањен.

— Како ти да ме осрамотиш са цијелом четом? — пита је командир.

— А како ти да ми оставиш брата!

— Али помоћи се није могло. Па, ето, и ти нијеси ништа помогла. Брат је ипак спасен, ране су му лаке, а због тебе је погинуо Милош.

Ружица није знала, да јој је брат од стрица, Милош, трчећи к њој, погинуо. Нису јој хтели казати, јер су јој ране биле доста тешке па би је то убило. Кад је официр изговорио ове речи, пребледела је. Сузе су саме полетеле низ бледо лице.

— Милоше брате мој, опрости ми, ја сам те убила!

И утонула је у тужно болно јечање.

Сутрадан јој је командир батаљона донео орден, којим ју је одликовао краљ и телеграм од краљице. Она је била ван себе од чуда и запитиће командира:

— А зашто је ово!

Трећег дана је умрла у болници.

Корице!

Кад се заврши издавање „Илустроване Ратне Кронике“ могу се од издавача добити дивот-корице. Чувајте све досадашње бројеве!

